

UOT 94 (479.24)**V.BAKUNİNANIN “1796-CI İL PERSİYA YÜRÜŞÜ” ADLI ƏSƏRİNDƏ
AZƏRBAYCAN TARİXİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİNİN ƏKSI****Z.R.İSLAMOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
zehra.islamova.80@mail.ru

Məqalədə XVIII əsrin son onilliyinə dair Azərbaycan tarixinin bəzi problemləri tədqiq edilmişdir. Tədqiqat Varvara İvanovna Bakuninanın (1773-1840) yol gündəliyi əsasında aparılmışdır. Onun əsəri "1796-cı ildə Persiyaya yürüş" adlanır. V.Bakunina öz gündəliyini rus qoşunlarının 1796-cı ildə Xəzər dənizi ətrafına yürüşü zamanı yazmışdır. Bu yürüşdə iştirak edən həyat yoldaşı Mixayil Mixayloviç Bakunini müşayiəti zamanı bütün gördüklərini və eşitdiklərini yazmışdır. Müəllifin verdiyi məlumat bizim tarixçiliyimiz üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Əsərdən yeni faktlar və nəticələr ilk dəfə bu məqalədə dərc edilir. Araşdırma zamanı əldə edilən yeni məlumatların tarixşünaslığımıza daxil edilməsi vacibdir. Bildiyimiz kimi, XVIII əsrin son on ilinin dərin və obyektiv tədqiqatı böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: XVIII əsr, Quba xanlığı, Rusiya, Şeyxəli xan, Zubov, Bakunina, mənbə, ilkin qaynaq

Azərbaycanın mürəkkəb dövrlərindən hesab edilən XVIII əsrin son onilliyinin ilkin mənbələr əsasında öyrənilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardı. XVIII əsrin 90-cı illərinin ikinci yarısında bir neçə il ərzində Azərbaycanın bir tərəfdən Qacarlar dövləti, digər tərəfdən Rusiya imperiyasının yürüşlərinə məruz qalmışdır. Azərbaycanın Ağa Məhəmməd xan Qacar və V.Zubovun yürüşünə məruz qalması dövrü mürəkkəbləşdirən amillərdəndir. Rusiya tərəfdən yürüşə məruz qalan ilk ərazi olan Dərbənd və Quba xanlığının üzləşdiyi siyasi hadisələr və gənc Şeyxəli xanın atdığı diplomatik addımlar, eləcə də xanın siyasi fəaliyyəti araşdırdığımız əsas məsələlərdir. Bu dövrə dair bir sıra mübahisəli məsələləri araşdırmaq qarşımıza qoyduğumuz vəzifələrdir. Bu məqsədlə dövrün öyrənilməsi üçün Rusiyanın 1796-cı il Xəzər ətrafı yürüşündə iştirak edən V.Bakuninanın qeydlərindən ibarət xatirə yazısına müraciət edilmişdir. Bu əsərdən XVIII əsrin son rübünün tədqiqi, eyni zamanda V.Zubovun yürüşü ilə əlaqədar araşdırmalar zamanı bir sıra tarixçilər tərəfindən istifadə edilsə də, tam olaraq müəllifin qeydlərinin öyrənilərək tədqiqata cəlb edilməsi, əldə olunan yeni faktlar ilk dəfə bu məqalə ilə işıq üzü görür. Araşdırma zamanı əldə olunan yeni faktların tarixşünaslığımıza cəlb edilməsinin mühüm əhəmiyyəti

vardır, belə ki, XVIII əsrin son onilliyində Rusiyanın və Qacarların qəsbkar yürüşü ilə əlaqədar tariximizin dərinədən və obyektiv surətdə araşdırılmasının elmi aktuallığı vardır.

Varvara İvanovna Bakunina (Qolenişeva-Kutuzova) (1773-1840) 1796-cı ildə rus qoşunlarının Xəzər ətrafına yürüşü zamanı öz həyat yoldaşı Mixayil Mixayloviç Bakunini müşayiət etmişdir. Bakunin M.M. (1764-1837) Rusiya ordusunun general-mayoru Mogilevsk və Peterburq qubernatoru olmuşdur. Varvara Bakunina yolboyu bütün gördüklərini və eşitdiklərini “1796-cı ildə Persiyaya yürüş” adı ilə öz bacısına fransız dilində xatirə-gündəlik şəklində yazmışdı. Bu qeydlər məqalə olaraq 1887-ci ildə “Russkaya starina” qəzetində rus dilinə tərcümə edilərək çap olunmuşdur ki, araşdırma zamanı orijinal olaraq məhz həmin nəşrdən istifadə edilmişdir [5]. Bu əsərin Dərbəndin alınması, Şeyxəli xanın əsir edilməsi, onun qaçışı və s. ilə əlaqədar bəzi hissələri 1961-ci ildə “Səyyahlar Azərbaycan haqqında” adlı topluda çap edilmişdir. Tədqiqat zamanı E.Şahmaliyevin redaktorluğu ilə çap edilmiş bu nəşrdən də istifadə edilmişdir [9]. V.İ.Bakuninanın siyasətdən uzaq olması, hadisələrə bitərəf yanaşması onun memuar xarakterli yol qeydlərinin çəkisini daha da artırır, belə ki, müəllif hər görüb eşitdiyini olduğu kimi şəxsi dəftərinə yazmışdı. Gündəlikdə qeydlər günbəgün edilmiş, heç bir siyasi maraq göstərməyən müəllif müşahidələrinin hamısını olduğu kimi dəftərinə yazmışdır.

Memuar xarakterli yol gündəliyinin “1796-cı ildə Persiyaya yürüş” kimi adlandırılması bir sıra mübahisələrin yaranmasına əsas olmuşdur. Belə ki, Rusiya ordusunun Qafqazı ələ keçirmək məqsədilə həyata keçirdiyi yürüşün Azərbaycana yox, Persiyaya deyilməsi dövrün digər əsərlərində də izlənilir. Qeyd edək ki, tarixi ədəbiyyatlarda, xüsusilə son orta əsrlərə dair əsərlərdə Azərbaycanı idarə edən türk sülalələri və onların yaratdıqları dövlətlər bəzən “İran” kimi adlandırılmışdır. Dövrün ilkin mənbələrində, eləcə də tədqiq etdiyimiz V.Bakuninanın əsərində Səfəvilər dövrü və ərazisi, o cümlədən Azərbaycan “Persiya” kimi adlandırılmışdır. Bildiyimiz kimi, “Persiya”, “fars” kimi anlayışlar e.ə. II minilliyin sonu - e.ə. I minilliyin əvvəllərində İran yaylasına köç etmiş ari tayfalarının adı ilə bağlı tarix səhnəsində ortaya çıxmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, ilkin dövrdə “Persiya” deyilən bölgə Parsumaş (Par-sua - indiki Fars) ərazisini əhatə etmiş, sonralar bu anlayış bütün Əhəməni imperatorluğunu əhatə edən torpaqların ümumiləşdirilmiş adına çevrilmişdi. Çünki Əhəmənilər sülaləsi əslən Parsumaşdan idilər. Yunan tarixçi və coğrafiyaşünaslarının əsərlərində göstərilən bu ad sonrakı dövrdə yaşamış Roma müəllifləri tərəfindən qorunaraq hifz edilmiş, köhnə qitədən şərqdə yerləşən torpaqlar, bu ərazilərdəki dövlətlər Persiya kimi qeyd olunmuşdur. Antik ədəbiyyatlarda qeyd olunan “Persiya” anlayışı rus dilindən Azərbaycan dilinə İran kimi tərcümə edilmişdir, sovet dövründə bu ifadə Azərbaycan tarix ədəbiyyatlarında mahiyyətinə varılmadan İran kimi geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Əslində isə, ilkin dövrdə Persiya İran yaylasının bir əyalətindən ibarət olmuşdur [3, 51-52]. Mənbələrdə baş vermiş bu yanlışlıq müasir dövrdə də bəzən tarixi türk

torpağı olan Azərbaycanın İran kimi adlanmasına səbəb olmuşdu. Bu məsələdə rus və qeyri-azərbaycanlı tarixçilərin də məqsədyönlü fəaliyyəti qeyd edilə bilər.

V.Bakuninin verdiyi məlumatlar tarixşünaslığımız üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İlk olaraq ondan başlayaq ki, müəllif rus ordu generalları haqqında məlumat verir, onların müsbət xüsusiyyətləri ilə yanaşı mənfi cəhətlərini qeyd edir. Qeydlərə əsasən müəyyən edirik ki, rus ordusu qraf Zubovun təyinatına çox sevinmiş və qrafın gəlişini təntənə ilə qarşılamışlar. Lakin ardınca V.Bakunina qrafın özünü təmkinli aparmasını, lakin bunun süni olduğunu, sanki öz üstünlüyünü təbəllərinə göstərməyə çalışan adam təsiri bağışladığını söyləmişdir. “Onun yaxşı xüsusiyyətləri də var, lakin görünür, o, dürüst tərbiyə almamış, bununla belə o, öz təhsilindəki boşluqları doldurmağa və çatışmazlıqları düzəltməyə çalışmış; uğurları onu əhatə edən yaltaqlar tərəfindən şişirdilir, lakin o hesab edir ki, bunlar onun şəxsi üstünlükləri hesabındadır və o, yüksək rütbələrə layiqdir. Əslində qraf zəif xarakterli olub, uşaq kimi öz nüfuzunu itirməkdən çox qorxur [5, 344-345]. Digər generallardan “Den...” kimi işarə edilən şəxsi müəllif özü olan alayın uzun müddət rəhbəri olmasını göstərmiş, onun “çox yaxşı, ağıllı, məntiqli, düşüncəli, yüksək dərəcədə dürüst, camaat içində xoş və maraqlı hekayəçi olsa da, eyni zamanda qraf ilə münasibətdə qorxaq və çəkingəndir, xırda bir məsələlərdə ona qarşı çıxma bilmir” [5, 344-345]. Müəllif rus ordu generallarının qrafdan çox qorxduqlarını, onun heç bir sözünün qarşısına çıxmadıqlarını bildirir. “Den” işarəsi ilə verilən şəxs çox güman ki, Rusiya ordu general-leytenantı, Don kazaklarından olan Adrian Karpoviç Denisov (1763-1841) nəzərdə tutulmuşdur. O, Suvorovun yaxın tərəfdarı olmuş, 1789-cu ildə Osmanlı ordusuna qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirak etmiş, 1792-ci ildə Polşa hərbi bölüşdürülməsində aktiv iştirak etmiş, 1796-cı ildə könüllü olaraq Qafqaza getdərək V.Zubovun ordusuna qoşulmuşdu [10, 37-38]. V.Bakuninin məlumat verdiyi digər bir general Platov haqqında müəllif yazır ki, “Platov kazaktır, lakin generalın mənşəyi, ancaq onun sadəliyində və təhsilinin kafiliyində göstərir, ancaq bu çox da gözə çarpmır, belə ki, iddialı olmayıb, çox xeyirxahdır; mülayimliyi, vicdan və dürüstlüyü ilə ətrafdakıların sevgisini qazanmışdır; bu qədər fədakar insan görməmişəm”. Matvey İvanoviç Platov (1753-1818) Don kazak ordusunun generalı olmuş, 1768-1774-cü il türklərə, daha sonra Krım türklərinə qarşı vuruşmuş, general-mayor olaraq Qafqaz yürüşündə iştirak etmiş, “Rəşadət göstərdiyinə görə” almazla bəzədilmiş xəncər ilə təltif edilmişdir [11, 328]. Müəllifin rus ordu generalları haqqında verdiyi məlumatlar əsasında Azərbaycana yürüş edən şəxslərin işğalçı bir insan olduğunu, onların şəxsiyyətini müəyyən etmək olur. Bununla Azərbaycana yürüş edən rus ordu hərbiçilərinin şəxsiyyəti işğal zamanı ləyaqət, vicdan kimi bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirir. Onların təhsilsizliyi əlbəttə ki, həmin kəslərin fəaliyyətinə mənfi təsir etməyə bilməzdi. Rus ordu nümayəndələrinin kobud rəftarı müəllifi təəccüb içində qoymuşdu. Əlbəttə, müəllifin qeyri-hərbiçi olması, Peterburqda sosial həyat sürməsi, siyasətdən

uzaqlığı müəyyən hadisələrə verilən qiymətin subyektivliyinə səbəb olur.

V.Bakunininin əsəri əsasında aydınlıq gətirdiyimiz və tarixşünaslığımızda yenilik olub, maraq doğuran məsələlərdən biri Rusiya ilə olan diplomatik münasibətlərə dairdir. Azərbaycanın tarix ədəbiyyatında Quba xanlığının Rusiya ilə diplomatik münasibətlərini əsas etibarilə Fətəli xanın adı ilə bağlayır, Şeyxəli xanın dövründə (1791-1806) olan siyasi əlaqələrin üzərindən sükutla keçilir, gənc xanın adı ilə ancaq Quba və Dərbəndin işğalını əlaqələndirirlər. V.Bakunininin verdiyi məlumat əsasən, “hələ 1795-ci ilin payızında Dərbənd xanı Şeyxəli xan onu qarət və dağıdıcı yürüslə təhdid edən Ağa Məhəmməd xana qarşı mübarizədə hərbi kömək məqsədilə imperatritsaya müraciət etmişdi. Qudoviç dekabr ayında oraya ordu göndərmək haqqında tapşırıq alır; cüzi qoşun hissəsilə ilə oraya gedən ruslar qışın sərt soyuğundan çox əziyyət çəkmişlər, üstəlik Şeyxəli xan hörmətsizlik edərək şəhərin qala qapılarını onların üzünə bağlamağı əmr etmişdir” [5, 347]. Maraqlıdır ki, müəllif bunun izahını da verir: “Şeyxəli xan rusların az qüvvəsini görüb, Ağa Məhəmməd qarşı kifayət olmadığını anlayaraq daha da xanı qəzəbləndirmək üçün rusları şəhərə buraxmamışdı” [5, 350]. Rusiya tarixşünaslığında bu məsələ belə izah edilir ki, Şeyxəli xan “farsların (Ağa Məhəmməd xan Qacarın ordusunun – Z.İ.) Dərbəndə qədər bütün ərazilərini dağıtmasından ehtiyat etmiş və rus ordusunun hərbi kömək olaraq kifayət qədər olmaması gənc xanın Rusiya ilə diplomatik münasibətlərinin sonucu kimi əks olunmuşdur [7, 219]. Dövrün dərin tədqiqatçısı olan, böyük tarixçimiz G.Məmmədova V.Zubovun yürüşü ilə əlaqədar yazdığı əsərində göstirir ki, “Xan, əhalini və şəhəri daha çox təhlükə və dağıntıya məruz qoymamaq” məqsədilə təslim olur [8, 22]. Qubanın sonuncu hökmdarı Şeyxəli xan əslində ciddi müqavimətə hazırlaşdı. Dövrə bağlı digər bir mənbə müəllifi olan A.Araratski bunu təsdiq edir: “xan nəinki, şəhəri təslim etməyə razı olmadı, hətta onun müdafiəsini daha da gücləndirdi... şəhərin ətrafı bürclərlə möhkəmləndirildi” [6, 125]. Lakin müəyyən məsələlər vardır ki, onlar xanın müstəqilliyini qorumaq istiqamətində özünün müsbət həllini tapmadı. Mühasirə zamanı V.Bakunininin verdiyi məlumat əsasən digər Dağıstan hakimləri olan usmi və kadı Tarkudan gələn qraf Zubovun yanına elçilik göndərirlər, Rusiyaya tabeliklərini bildirərək öz ərazilərində rus ordularının yerləşdirilməsinə razılıq verirlər, bununla da Dərbəndin hər tərəfdən mühasirəsi təmin edilmiş olur [5, 350]. V.Bakunininin verdiyi bu məlumat digər mənbələrdə izlənilmir. Azərbaycan tarixşünaslığında Şeyxəli xanın şimal qonşuları tərəfindən xəyanətə uğradıldığı əks olunmayıb, sadəcə Bakı istisna olmaqla digər Azərbaycan xanlıqları tərəfindən biganəlik ilə üzləşdiyi göstərilir. Onu nəzərə alaraq ki, 1789-cu ildə Fətəli xanın ölümündən sonra Bakı xanlığı öz müstəqilliyini əldə etmiş, Qubadan siyasi asılılığına son qoyulmuşdur. Bununla belə Bakı xanlığı 1796-cı ildə Quba xanlığına hərbi dəstə göndərməklə onunla həmrəyliyinə göstərmiş, birlik olaraq köməyə gəlmişdir. Həmin dövrdə digər Azərbaycan xanları – şəkili Səlim xan, şamaxılı Mustafa xan və qarabağlı İbrahimxəlil xanın V.Zubova qarşı təşkil etdikləri

sui-qəsd cəhdi baş tutmadı [1, 175]. Lakin adı çəkilən bu xanlar birləşə bilməmişlər. Onlar birlik olaraq Qubaya köməyə gəlmiş olsa idilər, daha çox fayda vermiş olardılar, nəinki tək-tək mübarizə aparmaqla heç nəyə nail ola bilmirlər.

Quba xanlığının qonşu dövlətlərlə, xüsusilə Dağıstanın kiçik dövlət qurumları ilə münasibətlərinin araşdırılması Azərbaycan tarixşünaslığında hələ də boşluqların olmasını göstərir və daha dərin tədqiqata ehtiyac olduğunu görürük. Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, nə Azərbaycan xanlıqları, nə də Dağıstan hakimləri əsl təhlükəni görmür, Rusiya kimi daha çox müstəmləkə torpaqları əldə etmək istəyən iri imperialistə qarşı birləşmək əvəzinə əksinə hərəkət edirlər. Xəyanətdən danışarkən biz, daxili qarşıdurmaları da unutmayaq. “Rus qoşunlarının yaxınlaşması ilə əlaqədar olaraq Dərbənddə böyük iğtişaş baş verdi. Şəhərdə bir-birinin əksinə iki cəbhə yarandı: rus qoşunlarının gəlməsini alqışlayanlar və bunu istəməyənlər [2, 395]. Birinci cəbhəyə Şeyxəli xanın böyük bacısı Pəricə xanım başçılıq edirdi. V.Bakuninin verdiyi məlumata əsasən, “həmişə rusların tərəfində olmuş Pəricə xanım Savelyevin şəhərə yaxınlaşdığı vaxt əlindən gələni etmişdir ki, xan qapıları açsın və rusları qəbul etsin; mühasirə zamanı da o, (Pəricə xanım - Z.İ.) qrafın düşərgəsinə bir neçə dəfə öz adamlarını göndərmiş, sədaqətini bildirmiş və generala bir neçə çox vacib məsləhətlər vermişdir” [5, 357]. Əlavə olaraq onu da qeyd edək ki, 3 iyun 1796-cı ildə İmperatritsa II Yekaterina general V.A.Zubova məktub göndərmişdir: “Dərbəndin hakimi Pəricə xanıma mən hədiyyə olaraq, qələm, sırğa və üzük göndərirəm. Deyirlər ki, o, ağıllı və yaxşı qızıdır. Mənə elə gəlir ki, onun davranışında bir mərdlik vardır ki, bu da mənim xoşuma gəlir” [4, 49]. Gördüyümüz kimi, Dərbəndin ruslar tərəfindən alınmasında, Quba xanlığının öz müstəqilliyinin və azadlığının itirilməsində daxili siyasi çəkişmələr və Şeyxəli xanın yaxın ətrafının xəyanəti də az rol oynamamışdır. Hesab edirik ki, Dərbəndin alınmasından sonra Pəricə xanımın şəhərə hakim təyin edilməsi və hətta, İmperatritsa II Yekaterina tərəfindən mükafatlandırılması müstəqilliyə olan xəyanətin sübutu kimi göstərilə bilər. Lakin bu, o demək deyil ki, Şeyxəli xanın ətrafında olan şəxslərin hamısı xəyanətkar olmuşlar. Araşdırdığımız mənbəyə əsasən Varvara xanım Şeyxəli xanın nüfuzuna və ona olan sədaqətə heyranlığını gizlətmir: Dərbənd alındıqdan sonra “Şeyxəli xan bütün heyət ilə birlikdə təslimiyyətə işarə olaraq boynunda qılınc qrafın hüzuruna gətirilir. Dərbəndin ən nüfuzlu və varlı əyanı olan Qadir bəy həm də xanın baş məsləhətçisi idi; o, qrafa müraciət edərək nitq ilə çıxış edir, əgər qraf kimisə cəzalandırmaq istəyirsə, xanı cavanlığına bağışlayıb, bütün qəzəbini ona və xanın digər məsləhətçilərinə yönəltməyi xahiş edir. Necə bir sədaqətlik və fədakarlıq!” [5, 356]. Əlbəttə ki, xan öz bacısı Pəricə xanım tərəfindən xəyanətə uğrasa da, amma onun ətrafında olan şəxslərin sədaqətini də izləmiş olur. Eyni zamanda, xanlığın nüfuzlu əyanlarından ibarət məsləhətçilərin ibarət məşvərətçi divanının olduğunu bir daha görürük.

Tarix ədəbiyyatımızda Dərbəndin təslimiyyət səbəbi bir qədər fərqli göstərilir: “rus ordusunun toplarından atılan atəşlə qala divarlarının zədələn-

məsi Şeyxəli xanı təslim olmağa vadar etdi. Tarixi mənbələrə görə şəhərdəki ermənilərin satqınlığı da bu işdə az rol oynamamışdı” [2, 395]. Dərbəndin qala divarlarının top atəşilə dağıdılaraq ələ keçirilməsi araşdırdığımız mənbədə də öz əksini tapır: “rusların atdığı mərmilər dəqiq olub, iri bir dəlik açır və bundan sonra şəhəri tutmaq mümkün olur” [5, 354]. Erməni satqınlığı faktorunu araşdırarkən tədqiqata cəlb etdiyimiz mənbədə onun da izlərini görə bilirik. Buna misal olaraq onu göstərək ki, Dərbəndin alınmasından sonra rus qoşunları cənuba doğru hərəkət edirlər, bu zaman təbiət özü tərəfindən işğalçı ordunun qarşısını almağa səy göstərir, lakin satqın ermənilərin köməkliliyi və çayın dayaz yerlərini göstərməkləri qəsbkar ordunun Samurun çətin keçidlərindən asanlıqla keçib irəliləyə bilməsinə yardım edir.

Azərbaycanın torpağı olan Dərbəndin təsviri bir sıra səyyahlar tərəfindən verilmişdir. Nəzərə alsaq ki, Dərbənd Azərbaycanın şimal qapısı idi və ölkəmizə buyuran hər bir şəxs buradan keçməyə məcbur idi. Bu səbəbdən Azərbaycana gələn səyyahların əksəriyyəti Dərbənddən keçir və öz səyahətnamələrində bu şəhərin təsvirinə yer verirdilər. Məqalədə tədqiq etdiyimiz məsələlərdən biri də Dərbənd şəhəri ilə bağlı müəllifin verdiyi məlumatlardır. Əlbəttə ki, tarixi ədəbiyyatda qədim türk yurdu olan Dərbənd şəhəri və onun ətraf əraziləri haqqında kifayət qədər məlumat vardır. Müqayisəli təhlillər edilərkən Dərbəndin rus generalının xanımı tərəfindən dəyərləndirilməsi fikrimizcə maraqlı olar. Dərbənd şəhərinin əhəmiyyətini göstərərək müəllif qeyd edir: “yürüşün ən yaxın məqsədi və ələ keçirdiyimiz ilk məntəqə olan Dərbəndə sürətlə yaxınlaşdıq” [5, 347]. Bu məlumat Rusiya ordusunun məqsədli surətdə irəliləməsini, istila üçün gəldiklərini və Dərbəndi ələ keçirməyin Peterburqun əsas prioritetlərdən olmasını göstərir.

Şək. 1. Dərbənd şəhərinin təsviri, XVIII əsr [12]

Dərbəndə və onun təsvirinə dair səyyahların verdiyi eyni tipli qeydlərdən ibarət olan məlumatları bir daha V.Bakuninin dilindən eşitmək, zənnimizcə, maraqlı olar. Dərbəndə daxil olmamışdan əvvəl ətrafı gəzən Varvara xanım öz gündəliyində qeyd edir: “bu yerlər çox gözəldir, şəhəri daş divarlar əhatə edir, yerlilər bu səddi keçilməz hesab edərək “Dəmir qapılar” adlandırlar; bura təbiətin özü tərəfindən qorunur və Persiyaya girişdir; dəniz yaxınlığında yüksək sıldırım dağ vardır ki, Dərbənd onun üzərində salınıb, şəhərin digər hissəsi qumlu sahilə yerləşir; şəhərin hər iki tərəfindən başdan-başa qalın daş divar uzanır; bu divarın bir ucu dağlara söykənir, digər ucu isə dəniz dalgaları ilə yuyulur; şəhəri yarı bölərək Dübari adlanan hissəsindən ayıran köndələn üçüncü, eyni hündürlükdə və qalınlıqda olan daha bir divar şəhəri bu tərəfdən əhatələyir” [5, 351]. Şəhərin təsvirinin davamında müəllif yazır: “şəhərin “Narıncala” adlanan ən hündür hissəsində Şeyxəli xanın atası Fətəli xan tərəfindən tikilmiş xan sarayı yerləşir. Özüm orada olmasam da, deyilənlərə görə ora çox gözəldir, geniş otaq və eyvanlar freskalarla bəzədilmişdi” [5, 359]. V.Bakuninin verdiyi bu məlumatlar Azərbaycan memarlığının bənzərsiz nümunələrindən olan Dərbənd Xan sarayının divar freskaları barədədir. Xan və əyan evlərinin divarlarının müxtəlif mövzulu təsvirlərlə bəzədilməsi Azərbaycan Xan saraylarının spesifik xüsusiyyətlərindən olub, XVIII əsr memarlıq məktəblərinin əsas fərqləndirici cəhətidir. V.Bakunina daha bir maraqlı məlumat yazır: “Dərbəndin küçələri dar olsa da, buradakı evlər hündür, divarları isə qalın və yonulmuş daşlardan idi, kiçik pəncərələrinin barmaqıqları vardı. Baş məçidin qarşısında gözəl, təmiz və geniş dördkünc meydan vardı ki, buradakı evlər düz xətt üzrə yerləşirdilər. Meydanın bir tərəfindəki küçə nisbətən qaldırıldığına görə eyvan təəssüratı bağışlayır, bu küçəyə yonulmuş iki tərəfli pilləkənlə qalxırlar. Pilləkənlərin arasında yonulmuş daşdan tikilmiş hovuzla təmiz və şəffaf bulaq suyu axaraq dolur” [5, 358-359; 9, 442]. Dərbənd şəhərinin daxili gözəlliyi, meydança, hovuz və digər binaların tikintisində o dövr üçün müasir texnologiyalardan istifadə edilməsi Azərbaycan memarlığının yüksək bacarığının göstəricisidir. Dərbənd şəhərinin daxili quruluşu böyük maraq kəsb edir. Meydançanın mərkəzində hovuzun olması ətraf tikililərin və küçələrin bu meydançaya uyğunlaşdırılması şəhərin memarlıq üslubuna təsir edir, belə ki, bu şəhər sənətkarlarından böyük məharət və zövq tələb edirdi.

Bu gözəl şəhərin - Dərbəndin müdafiəsi və ordu hissələri haqqında məlumat verən V.Bakunina ilk əvvəldə Dərbəndlilərin ruslar haqqında “daha dəqiq məlumatları olduğunu, düşərgədə nələr baş verdiyini daha düzgün bildiklərini” qeyd edir [5, 352]. Müəllif Dərbəndlilərin cəsarətli olduqlarını qeyd edir, pis hava şəraitinə və yağışlı olmasına baxmayaraq bütün gecəni sona qədər qülləni (Dərbəndin yaxınlığında tikilmiş qüllə - Z.İ.) müdafiə etdiklərini, qalaya dırmaşmaq üçün qoyulan nərdivanları itələyərək daş yağdırdıqlarını söyləyir [5, 353]. Bütün bu cürətli müdafiəyə baxmayaraq tək qalan dərbəndlilər heç bir xanlıqdan kömək almadıqlarından qülləni ertəsi gün

günorta itirirlər. Dərbəndin alınması zamanı “ümitsiz müqavimət göstərən inadkar müdafiəçilər könüllü olaraq qüllənin müdafiəsinə gələn seçmə Dərbənd alayı idi ki, onların heç biri əsir düşməyib həlak oldular. Şəhərdən qülləyə köməyə gəlmək üçün xəndək qazılsa da, rusların top atəşi öz həlledici rolunu oynadı və mayın 8-i 1796-cı ildə Dərbəndə giriş olan qüllə ruslar tərəfindən ələ keçirildi. Bundan sonra yenidən top atəşi öz sözünü dedi və Dərbəndin baş mollaşı təslim olmaq razılığı ilə qrafın düşərgəsinə gəldi. Bir neçə saatdan sonra mayın 10-da “Dəmir qapılar”ın açarları qrafa təslim edildi.

V.Bakuninin verdiyi məlumatlar Azərbaycan tarixi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, belə ki, biz, dəqiq bilirik ki, Dərbənd “könüllü” olaraq təslim olmamış, bir neçə gün ərzində şəhərin müdafiəçiləri son damla qanlarınadək müqavimət göstərmişlər. Azərbaycan xanlarından köməyin gəlməməsi, eyni zamanda şimal tərəfdən Dağıstan qonşuları tərəfindən xəyanətə uğrayaraq, mühasirəyə şərait yaradılması Dərbəndin təslimiyyətinə gətirib çıxaran səbəblərdəndir. Əlbəttə, V.Bakunina Dərbəndin alınması zamanı rus alaylarının rolunu artırmağa çalışmış, onların necə “döyüşkən” olduqlarını, “şərəflə” vuruşduqlarını söyləməyə çalışsa da, sonda Dərbəndin ruslar tərəfindən ələ keçirilməsində məhz ağır artilleriyanın və top atəşinin həlledici rol oynadığını görürük. Hətta, V.Bakunina özü rusların “şücaəti” haqqında qəzetlərdə yazılanların şişirdildiyini və bacısına bu uydurmalara inanmamağı məsləhət görür.

Məqalədə V.Bakuninin əsəri əsasında XVIII əsrin son onilliyinə aid tariximizin müəyyən məsələlərinə aydınlıq gətirməyə çalışdıq. Əlbəttə ki, müəllifin rus ordusu tərkibində gəlməsi, onun özünün rus mənşəyi bu mənbəyə tənqidi yanaşmağı tələb edir. Bəzən məlumat verərkən Peterburqda ictimai həyat sürən bir qadın kimi çıxış etməsi hadisələrə verilən qiymətin subyektivliyini göstərir. Bununla belə mənbədən əldə etdiyimiz yeni faktların tarixşünaslığımıza cəlb edilməsinin və strateji mövqeyi ilə seçilən Dərbənd və Quba xanlığının tarixinə dair mənbənin dərinədən araşdırılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 2015, 412 s.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, III c. Bakı: Elm, 2007, 592 s.
3. Bayramlı Z. H, Şabiyev B. Ş. Azərbaycan Səfəvi dövləti (XVI-XVII əsrlər). Bakı: Avropa, 2016, 344 s.
4. Qılman İlkin. Bakı və bakiylilər. Bakı: Nurlar, 2006, 384 s.
5. Бакунина В.И. Персидский поход в 1796 году. Воспоминания Варвары Ивановны Бакуниной // Русская старина, 1887, т. 53, № 2, с. 343-374.
6. Жизнь Артемия Арагатского. Издание подготовил К.Н.Григорьян при участии Р.Р.Орбели. Л.: Наука, 1981, с. 224
7. История города Дербента. Составил Е.И. Козубский, действительный член секретарь Дагестанского Статистического Комитета. Съ рисунками. Темиръ Ханъ Шура. “Русская Типография” В.М.Сорокина, 1906, с. 279
8. Мамедова Г.Н. О походе В.Зубова в Азербайджан в 1796 г. Баку: Элм, 2003, с. 94
9. Путешественники об Азербайджане. Под редакцией Э.М.Шахмалиева. т. I, Составил

- З.И.Ямпольский. Баку: АН Азербайджанской ССР, 1961, с. 425
10. Военная энциклопедия. Под ред. Проф.К.И.Величко. т.4, Петербург, Т-во И.Д.Сытина, 1912, с.328.
 11. Военная энциклопедия. Под ред. Проф.К.И.Величко. т.18, Петроград, Т-во И.Д.Сытина, 1915, с.648
 12. Dərbənd səhərinin təsviri, XVIII əsr // <http://wars175x.narod.ru/img/1796prs/prs05.jpg>

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В СОЧИНЕНИЕ В.И.БАКУНИНЫ «ПЕРСИДСКИЙ ПОХОД В 1796 ГОДУ»

З.Р.ИСЛАМОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые проблемы истории Азербайджана в последнее десятилетие XVIII века. Исследование проводилось на основе работы В.Бакунина. Название ее работы «Персидский поход в 1796 году». В.Бакунина (1773–1840) сопровождала своего мужа Михаила Михайловича Бакунина во время похода русской армии в 1796 году. Она писала все увиденное и услышанное во время похода. Информация, предоставленная автором, имеет большое значение для Азербайджанской историографии. Новые факты и выводы из работы опубликовываются в этой статье впервые. Важно, что новые факты, полученные в ходе исследования, были включены в нашу историографию. Как известно, глубокое и объективное исследование последнего десятилетия XVIII века имеет научную актуальность.

Ключевые слова: XVIII век, Губинское ханство, Россия, Шейхали хан, Zubov, Бакунина, источник, первоисточник

SOME ISSUES OF THE HISTORY OF AZERBAIJAN IN THE WORK OF V. I. BAKUNINA “PERSIAN CAMPAIGN IN 1796”

Z.R.ISLAMOV

SUMMARY

The article deals with some problems of the history of Azerbaijan in the last decade of the XVIII century. The study was conducted on the basis of the work of V.Bakunina. Her work was called “Persian campaign in 1796”. V.Bakunina (1773-1840) accompanied her husband Mikhail Mikhaylovich Bakunin during the march of the Russia army towards the Caspian Sea in 1796. She wrote all views during campaign. The information provided by the author is great importance for our historiography. The new facts and conclusions from the work have been published in this article in first time. It is important that the new facts obtained during the research have been included in our historiography. As we know, the deep and objective investigation of the last decade of the XVIII century has scientific relevance.

Keywords: XVIII century, Guba khanate, Russia, Sheykhali khan, Zubov, Bakunina, source, primary resource